

Гуманістичний підхід в освіті: тяглість традиції і виклики сьогодення

*Усатенко Галина Олегівна,
кандидатка філологічних наук, доцентка,
доцентка кафедри історії української літератури,
теорії літератури та літературної творчості, Київський національний
університет імені Тараса Шевченка*

*Usatenko Galyna,
candidate of philological sciences, Associate Professor
of the Department of History of Ukrainian Literature,
theories of literature and literary creativity,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: galyna.usatenko@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0419-9590>*

Анотація. Розглядається поняття європейського гуманізму на термінологічному рівні, в історичному екскурсі та у різних трансформаційних проявах. Водночас запропоновано й дискурс ідей гуманізму в історії України до XX століття та впродовж XX і XXI століть, зокрема в Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа». Розкрито зв'язок ідей гуманізму та гуманітарних наук на різних історичних етапах, у контексті сучасної постгуманітаристики та нового гуманізму.

Ключові слова: гуманізм, гуманітарні дисципліни, школа, освіта, компетентності, трансформація, новий гуманізм.

Humanistic approach in education: gravity of tradition and today's challenges

Abstract. This article analyzes the concept of European humanism at the terminological level, in a historical excursion and in various transformational forms. Simultaneously, the discourse of the ideas of humanism in the history of Ukraine up to the 20th century and throughout the 20th and 21st centuries, particularly in the concept of the New Ukrainian School, is proposed. The connection between the ideas of humanism and humanitarian sciences at different historical stages, in the context of modern posthumanitarianism and new humanism, is revealed.

Key words: humanism, humanitarian disciplines, school, education, competences, transformation, new humanism.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну та понад восьмирічна війна ставить на порядок денний питання гуманізму як головної домінанти європейської культури впродовж багатьох століть. За останніми даними, в Україні в ході воєнних дій постраждали 2 768 закладів освіти, з них 337 зруйновано повністю. Загинуло 430 дітей, ще 823 – дістали поранення. Мільйони дітей є внутрішньо переміщеними особами та виїхали за кордон – освітній процес використовує дистанційні технології. Зруйновані школи та спалені загарбниками підручники української мови й історії України розділили по межі 24 лютого не лише приватне життя людей, але й наукову та педагогічну думку, зумовили докорінний перегляд багатостолітньої історії

гуманістичного світогляду в Європі й в Україні та механізмів упровадження його основ до шкільної освіти.

Українські інтелектуали вже осмислюють ці процеси. Зокрема, в суспільно-політичному контексті: «війна в Україні стала каталізатором для неототалітаризму, але вона є й каталізатором для нового гуманізму, хвилі якого розходяться по всьому світу, нейтралізуючи неототалітаризм [18].

Водночас, на думку політичного аналітика Сергія Грабовського, «прояви гуманізму у цій логіці міфу [Росії і «колективного путіна» – Г. У.] розцінюються як слабкість, бажання зрозуміти та піти назустріч іншому – як готовність капітулювати, відмова від того чи іншого різновиду насилля – як свідчення втечі з поля бою» [5]. Окремо постає питання виробництва і надання Україні зброї для захисту та повернення окупованих територій як прояв гуманізму.

Отже, **цільми статті** є: а) проаналізувати становлення та розвиток гуманістичних ідей у Європейській історії та в Україні; б) узагальнити практики й особливості впровадження цих гуманістичних принципів у системі освіти та в педагогіці загалом, у тому числі на межі ХХ–ХХІ ст.; в) визначити ключові новітні виклики гуманізму та гуманітаризму в системі шкільної освіти.

Викладення основного матеріалу здійснено за п'ятьма аспектами: термінологічна парадигма, європейський та український вектори тяглості і трансформації ідей гуманізму, новий гуманізм у педагогіці, виклики сучасної гуманістики і гуманітаристики.

1. Термінологічні парадигми гуманізму

Лексико-семантичні особливості термінології

Традиційно поняття «гуманізм» асоціюється із митцями й інтелектуалами доби європейського Відродження (XIV – поч. XVII ст.). Однак це вузьке значення поняття й охоплює культурний рух названого періоду, життєвим й історико-культурним ідеалом якого була Античність. У згаданому процесі утверджувався новий світогляд, основою якого була віра в людину та її можливості, а природа сприймалася і як естетична насолода, і як засіб для використання в практичних цілях.

Водночас у контексті наших міркувань набагато важливішим є ширше значення цього поняття: «система світоглядних орієнтацій, центром яких є людина, її самість, високе призначення та право на вільну самореалізацію. Гуманізм визнає вивільнення можливостей людини, її благо критерієм оцінки інститутів, а людяність – нормою стосунків між індивідами, етнічними і соціальними групами, державами» [6].

Відтак на лексико-семантичному рівні ми беремо до уваги й аналізуємо саме смисли та ідеї, які закладені в широкому розумінні цього поняття.

Сам термін був запропонований німецьким теологом Фрідріхом Нітхаммером (1766–1848) 1808 року для посилення на навчання, яке було орієнтоване на дослідження класичних текстів (філології).

Українська мова сформувала цілу низку лексем, що мають мовний національний код, який розкриває світоглядне, етичне розуміння латинського *humanitas* – «людяність», *humanus* – «людяний», *homo* – «людина».

Поняття «людина» є родовим, вказує на якісну відділеність людей від тварин, їй властиві притаманні людям якості, наявні в «*homo sapiens*». Індивід означає конкретну людину, одиничного представника людського роду. Особистість є продуктом і природи, і суспільства, суб'єктом соціальних процесів, комплекс якостей людини, носій важливих рис певного суспільства. Індивідуальність – носій специфічних і особливих якостей природи, соціальні, фізіологічні, психологічні, успадковані, набуті.

В українській мові існує велике розмаїття лексем на позначення взаємин між людьми та ставлення (і теплих, щирих, і несприйняття, агресивності до інших). Людинолюб, людинолюбець, людинолюбний, людинолюбність, людинолюбство, людинознавець, людинознавство, людинознавчий та ін. Негативне ставлення до людей передають слова: людиноненависник, людиноненависництво, людоджер, людодід, недолудок, людодід, людоджерець та ін.

Наведемо для прикладу семантичне наповнення кількох лексем.

Людський – належний людям; який є частиною організму людини; який складається з людей; такий, як у людей (людини); у якому відбивається доброта, уважність, чуйність; людяний, гуманний; Який потрібен людині; нормальний, пристойний (про одяг, житло тощо) [15].

Людяний – який широко, доброзичливо, чуйно ставиться до інших; уважний до чужих потреб; гуманний; сповнений щирістю, гуманністю; оснований на гуманному ставленні до людини; у якому є щирість, уважність, доброзичливість [там само].

Отже, в контексті Хайдегєрівської «мови як домівки буття» – українська мова виробила власне лексико-семантичне поле на позначення поняття гуманізму й активно ним послуговується.

Гуманізм VS гуманітаризм

У Законі України «Про освіту» стаття 6 «Засади державної політики у сфері освіти та принципи освітньої діяльності» визначено людиноцентризм як першорядний принцип освіти, гуманізм поруч із демократизмом також є важливими складниками визначених законом засад. Також гуманізм є складником обов'язків працівників, залучених до освітнього процесу (ст. 53), а також прав та обов'язків батьків, здобувачів освіти (ст. 55) [8].

Принцип гуманізму на законодавчому рівні визначено в Рамковому документі – постанові Кабінету Міністрів України від 3 листопада 1993 р. № 896 «Про Державну національну програму "Освіта" ("Україна ХХІ століття")» – і сформульовано як один із принципів реалізації програми: «гуманізація освіти, що полягає в утвердженні людини як найвищої соціальної цінності, найповнішому розкритті її здібностей і задоволенні різноманітних освітніх потреб, забезпеченні пріоритетності загальнолюдських цінностей, гармонії стосунків людини і навколишнього середовища, суспільства і природи» [13].

Гуманізація освіти реалізується, зокрема, і через долучення до гуманітарної культури як до цілісного феномену, що формує принципи гуманітаризації освіти. Згадана програма «Освіта» («Україна ХХІ століття») серед форм її реалізації називає і принцип гуманітаризації освіти: «гуманітаризація освіти, що покликана формувати цілісну картину світу, духовність, культуру особистості і планетарне мислення» [там само].

Питання пропорції шкільних дисциплін (у вищій школи – навчальних дисциплін у межах освітніх програм) щодо природничо-математичного блоку і так званого гуманітарного (мови, літератури, історії, українознавство, філософія тощо) – тривала дискусія і в освітянському середовищі, і ширше – в суспільстві. Школярам потрібніша фізика і математика чи історія і література? Або для чого студентам аграрних чи політехнічних ЗВО філософія, історія й українська мова?

Програма «Освіта» («Україна ХХІ століття») в розділі «Зміст освіти» визначає засадничий принцип у цьому контексті: «оптимальне поєднання гуманітарного й природничо-математичного складників освіти, теоретичних і практичних компонентів, класичної спадщини та сучасних досягнень наукової думки, органічний зв'язок з національною історією, культурою, традиціями» [там само]. Зміст гуманітарної освіти забезпечував «формування світоглядної, правової, моральної, політичної, художньо-естетичної, економічної, екологічної культури» та пов'язані із цим контексти, включно із родинним вихованням: «формування етичних цінностей, починаючи з ранньої родинної освіти» [там само]. Зміст природничо-математичної освіти наповнений обов'язковим вивченням «природничо-математичних дисциплін в усіх типах загальноосвітніх навчально-виховних закладів на всіх ступенях освіти». Але, водночас, «посилення гуманістичного спрямування змісту природничо-математичної підготовки» [там само]. Коло, як то кажуть, замкнулося.

Новим етапом і поступом у вирішення цих завдань – реалізації принципів гуманізму та застосування гуманітарного дисциплінарного підходу – є розроблення принципів і поетапне впровадження Нової української школи (НУШ) (2016 р.).

НУШ як системна реформа середньої освіти стала способом упровадження принципів Закону України «Про освіту» та має на меті змістовно й організаційно наблизити освіту до викликів сьогодення. Гуманістичні принципи отримали реалізацію в НУШ у тому, що вона буде працювати: «на засадах особистісно зорієнтованої моделі освіти. У рамках цієї моделі школа максимально враховує права дитини, її здібності, потреби та інтереси, на практиці реалізуючи принцип дитиноцентризму» [11]. Принцип дитиноцентризму реалізується з 9 ключових компонентів формули нової школи, зокрема педагогіки партнерства (учитель, батьки, учні, громада), а також наскрізного процесу виховання, який формує цінності.

Зміст освіти, нові освітні стандарти, як сказано в Концептуальних засадах НУШ, ґрунтуються на Рекомендаціях Європейського Парламенту та Ради Європи щодо формування ключових компетентностей для навчання впродовж життя (18.12.2006), але не обмежуватимуться ними.

Перелік 10 ключових компетентностей та способи їхньої реалізації дають сучасну відповідь на питання місця гуманітаристики в системі гуманістичних підходів у педагогіці, а саме: спілкування державною (і рідною у разі відмінності) мовами; спілкування іноземними мовами; математична компетентність; основні компетентності у природничих науках і технологіях; інформаційно-цифрова компетентність, а також соціальна та громадянська компетентності; обізнаність та самовираження у сфері культури; екологічна грамотність і здорове життя тощо. Цей перелік компетентностей у сучасних реаліях планетарних викликів, воєн та збройних конфліктів, з одного боку, продовжують ідеї, закладені в документах початків Незалежності України («Освіта XXI століття») та її візії в майбуття, напрацьовань попередніх десятиліть, а з іншого боку – динамічно реагують на наше буремне сьогодення.

2. Тяглість і трансформація ідей гуманізму. Європейський вектор

Розвиток ідей, які в історії європейської інтелектуальної думки набули означення гуманізму, гуманістичних ідей, тісно пов'язані з добою Ренесансу, кінця XIV ст., передовсім італійським та Платонівською академією, яку заснував Козимо Медичі (1459 р.) у Флоренції.

Відновлення інтересу до спадщини Античності, зокрема ідей Платона, а згодом і Арістотеля (університет в Падуї, заснований 1222 р., але який здобувся на свій розквіт саме у XIV ст.), сутнісно мали витoki саме в гуманітарних науках – філології, насамперед. Адже Середньовічна патристика і згодом схоластика основою свого філософування і загальом картини світу мала рефлексії над Святим Письмом і міркуваннями про Слово та проявлення, одкровення Бога у Слові, Логосі. Ренесансні інтелектуали під час нового економічного піднесення італійських міст-держав, нових географічних відкриттів і природознавчих досліджень перебрали від схоластів на себе ініціативу в розмислах про Слово, дослідженні давніх античних текстів, перекладі їх латиною, вивченні в університетах. Але вже з іншою парадигмою – людини та її блага, в усвідомленні того, що природа і Бог єдині. Традиційно прийнято розрізняти ранній період Ренесансу (XIV–XV ст.), переважно італійський період, основою якого є звернення до гуманітарних наук (поетика, риторика, література), та пізній період (XVI, XVII ст.), коли ренесансні ідеї поширилися в Європі, а наукові інтереси перейшли у сферу природничих наук.

Як зазначає Мирослав Попович, «у проголошенні ідеологами ренесансного Гуманізму людини головною цінністю тваринного світу бачимо й *вивищення людської особистості, й життєрадісний індивідуалізм, нерідко поєднаний з нестримним егоїзмом, але завжди орієнтований на неминучість самотійних рішень і повної за них відповідальності*» [12].

У програмовій праці Піко далла Мірандоли «Промові про гідність людини» (1496 р.) людині відводилася особлива роль в універсумі, а по сутності виражала гармонізацію світського та релігійного тлумачення природи людини.

У контексті наших міркувань важливо брати до уваги, що саме ця доба утвердила в європейському світогляді людину як індивідуальність, з тими

дотичними науками, що вивчають її – мова, література, історія, природа, *Studia humanitatis* з латинської та є «вивчення людської природи». А також представила можливості втілення цих філософських ідей і наукових пошуків у різних формах мистецтва – поезії (Франческо Петрарка), прозі (Джованні Бокаччо та Франсуа Рабле), іконописі/живописі та скульптурі (Леонардо да Вінчі, Мікеланджело Буонарроті, Рафаель Санти).

Ще один важливий аспект, який має трансформацію і тяглість у цінностях та компетентностях, важливих для педагогічної практики сьогодення, є осмислення принципів побудови держави й укладання суспільного договору. Витоки інтересу до цього питання зумовлені й соціально-економічними чинниками, і пошуками форм світського управління, а протиположністю володарюванню церкви, і зміною людської особистості та її емансипації й силі розуму. Від зацікавлення й перекладів «Держави» Платона, «Політики» Арістотеля до «Державця» Нікколо Макіавеллі (1513 р. з посвятою Лоренцо ді Медічі) до широкого осмислення походження суспільства і легітимності влади держави над особистістю в добу Просвітництва. Гуго Гроцій (1583–1645 рр.) увів сучасне уявлення про природні права людини. Томас Гоббс (1588–1679 рр.) сформулював детальну теорію суспільного договору, Томас Мор (1478–1535 рр.) «Золота книжечка, настільки ж корисна, як і забавна про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія», в якій, зокрема, освіта побудована на поєднанні теорії та виробничої практики. Цей перелік можна продовжувати.

Однак нам важливо бачити в цьому виток і гуманістичних ідей в побудові держави та обґрунтування прав людини як найвищої цінності, й важливість соціальних і громадянських компетенцій для формування особистості в системі освіти.

Пізній Ренесанс і згодом доба Просвітництва з її раціоналізмом, розквітом природничих наук та увагою до питань етики й моралі, побудови справедливого суспільства глибоко порушили питання освіти, та шкільної зокрема. Адже, на їхню думку, основною причиною недосконалості людського суспільства була неосвіченість. Відтак свою основну мету ідеологи цієї епохи вбачали в тому, щоб нести в масу освіту, світло пізнання, ідеї, які могли виховувати і наставляти людей на шлях істини.

Однією зі знакових постатей цього періоду був теолог і філософ голландського походження Еразм Роттердамський (1466–1536 рр.). У найвідомішому творі мислителя «Похвала Глупоті» та низці інших творів гуманіст сформулював теоретичну основу доктрини духовно-морального виховання дитини, до якої входять положення про співвідношення знань і віри, знань і моральності, навчання і виховання, освіти і релігії.

Ключовою думкою Еразма Роттердамського щодо педагогіки є те, що освіта й моральне виховання не можуть бути під примусом і страхом, навчання має бути радістю і насолодою. Відомий дослідник системи освіти періоду європейського Відродження Борис Год звертає увагу на те, що «наставником Європи» було відкрито світ дитини; гуманне до неї ставлення; теорію раннього виховання; поставлено високі вимоги до вчителя; сформовано новоєвропейський

ідеал людини: моральність і духовність; визначено моральні й соціальні цінності. А також Б. В. Год наголошує на тому, що зібрані і прокласифіковані Еразмом Роттердамським методи морального виховання є актуальні й нині: «м'якої руки», «приманки», бесіди і повідомлення, настанови, напучування, умовляння, позитивного прикладу, переконування, ігрові методи тощо [2; 3].

Гуманісти й просвітителі не тільки докладали всіх зусиль до поширення освіти, а й також розробляли концепції освіти і виховання, закладаючи в них природничо-наукову і філософську базу.

Одним із перших на цьому шляху був Ян Амос Коменський (1592– 1670 рр.), засновник класичної педагогіки, який і сформулював знамените кредо Просвітництва, установку «всім знати все про все». Тобто узагальнення всіх здобутих людством знань і доведення їх у доступній формі всім людям – через школу, відкриту всім станам. Саме Коменський реалізує свою мрію – реформування шкільної освіти і відкриває в Лешно (Польща), масові «братські школи», які згодом стали активно впроваджуватися в Україні-Руси.

Трансформація гуманістичних ідей особистості як центру універсалу, продовження «вивчення людської природи», засновник педагогіки реалізує у фундаментальній праці «Велика дидактика» (опублікована 1657 р.) – заснована на принципі природовідповідного виховання, перекладена всіма головними мовами світу. Педагог також створює перше в світі керівництво з виховання для дошкільного віку «Материнське повчання» (1633 р.). Надзвичайно суголосними сучасним принципам є ідеї єдності навчання і виховання (розумового, фізичного, естетичного), шкільних справ, педагогічної психології, сімейного виховання тощо.

Привертає увагу в контексті гуманізму як людиноцентричного принципу наріжна цінність людської індивідуальності, й принципи освіти у відомих і на сьогодні школах Ордену Єзуїтів «Товариства Ісуса». «В основі єзуїтської концепції «*cura personalis*» – гуманістична ідея про рівність духовного та фізичного розвитку, духовних вправ і фізичних тренувань, взаємозбагачення розуму та серця, душі та тіла», наголошують Борис Год та Руслан Басенко, здійснюючи історико-педагогічне та освітософське осмислення дослідження молодіжної політики Ордену Єзуїтів від періоду становлення до сьогодення [4, с. 166].

Велика французька революція ознаменувала кінець сподіванням на перебудову суспільства на розумних засадах, однак ідеї епохи Просвітництва вплинули на формулювання важливих документів епохи: Декларації прав людини і громадянина, Декларації незалежності, Конституції США, польської Конституції 3 травня 1791 р.

Ідеї гуманістів Відродження та інтелектуалів Просвітництва яскраво проявилися і в українській культурі.

3. Тяглість і трансформація ідей гуманізму. Українська традиція

Якщо вести мову про розвиток ідей гуманізму в українській інтелектуальній традиції, то варто зазначити, що XIV–XVI ст. стали тими

століттями, що змінили вектор розвитку і взаємодії України-Руси та європейських країн. Розпад Візантії та становлення Османської імперії 1453 р. кардинально вплинули і на подальшу історію нашої землі, і на європейські держави та християнство.

Цей період означається в українській культурі латиномовною літературою письменників, учених, суспільно-політичних діячів, які були вихідцями з України-Руси: Юрія Дрогобича, Станіслава Оріховського Роксолана, Павла Русина з Кросна, Івана Туробінця Рутенця та інших із католицького конфесійного кола, а також Кирила Транквіліона Ставровецького і згодом Григорія Сковороди з православного та/чи унійного середовища. Це ті митці й інтелектуали, які навчалися в європейських університетах, викладали в них, мандрували і писали свої твори, всотуючи ідеї гуманізму і згодом Просвітництва.

У 1990-х роках, коли в Україні актуалізувалися переклади та дослідження латиномовної спадщини митців, які самоідефікували себе «русинами», «рутенцями», «роксоланами», Василь Микитась стверджував, що впродовж XIV–XVIII ст. за кордоном навчалось близько п'яти тисяч осіб з України, Білорусі й частково з Росії (вже у XVIII ст.). Десять тисяч осіб на кожне століття. Таке навчання, тим більше латинською мовою, сприяло і формуванню університетської спільноти, по сучасному міжнародної мережевої корпорації, й засвоєнню та розвитку гуманістичних ідей.

Тривалий час (від «Історії української літератури» Дмитра Чижевського й донині) дискутується питання укоріненості латиномовної поезії й прозових творів у загальне річище національної культури. Однак в одному всі мають спільну думку: спочатку латиномовна, а згодом книжно-українська творчість поетів і мислителів стала основою інтелектуальної, зокрема гуманістичної, парадигми в українській культурі.

Павло Русин з Кросна, викладач Краківського та Віденського університетів на межі XV–XVI ст., є творцем апології поетичної творчості як високого досягнення людства – сакральної концепції появи поетичних творів, коли поет творить, натхненний божеством: «... про співця недаремно кажем, // що натхненний він божеством небесним, // Бо летить до зір, над земним поділлям // Крила простерши».

Деяко інший напрям розвитку гуманістичної думки розвиває Кирило Транквіліон Ставровецький, український православний і греко-католицький освітній і церковний діяч XVII ст., архімандрит Чернігівський, поет, учений, друкар і видавець. Він більшою мірою реалізує південно-європейський (італійський) варіант гуманізму, на відміну від північно-європейського, німецького, у Павла Русина. Транквіліон розглядав у людині дві натури – духовну і тілесну, «горну» і «дольну»: де в горній «в бѣлом и безкровном мозку ум невидимий, самовластний, безсмертний, вѣчний, многительный, самая преднейшая сила души», а дольна частина людини, подібна до землі і поєднує Людину з тварним світом. Однак перебувають вони в єдності. Цю тезу в той час суворо засуджувала православна ідеологія. Але на цьому ґрунтується основний

зміст максими мислителя, сформульоване, зокрема і в збірці «Перло многоцінне»: «Познай самого себя яко есть так дивное и разумное створення».

Етико-гуманістичний напрям ідей у нашій інтелектуальній культурі найповніше репрезентує Григорій Сковорода. На противагу антропоцентричній зарозумілості світовідношення, через яку гуманізм обертається на свою протилежність, класична і сучасна інтелектуальна традиція містить підходи, яким притаманні ідеї співмірності людини й природи. Такі підходи до гуманізму постають цілком у контексті інтелектуальних європейських парадигм (Мартіна Гайдегера, Мішеля Фуко та ін.).

Сковородинівська концепція Людини, спрямована на пізнання себе і своєї природи (натури), віднайдення сродної праці та визнання нерівної рівності стає квінтесенцією і пізнання людини себе як Божого творіння, і як формування соціального договору для гармонії спільноти. А також ця концепція є своєрідним пошуком і визначенням українським народом свого місця в суспільно-історичному процесі, закликом до гуманізму і «сродної» людській природі дії.

Здравствуй, мой милый покою! Вовѣки ты будеш мой. //Добро мнѣ быти с тобою: ты мой вѣк будь, а я твой.// О дуброва! О свобода! В тебѣ я начал мудрѣть,// До тебе моя природа, в тебѣ хочу и умрѣть (Пісня 12-та. Сад Божественних пісень).

Педагогічні ідеї Григорія Савича прочитуються цілком у контексті пізнього гуманізму та Просвітництва – необхідності навчання і виховання, утвердження раціоналістичного, розумового начала в освіті, але крізь призму природовідповідності. В алегорично-символічній формі Григорій Сковорода формулює принцип освіти й виховання, який ґрунтується на вмінні жити гідно та наслідувати свою природу, бути вдячним батькам, у діалозі «Благородний Еродій» (1774 р.): «Еродій. Рожденного на добро не трудно научить на добро, хоть научить, хоть навычить, хбть извычить. Хоть ученый, хоть звычайный, хоть привычный есть то же. От природы, яко матери, легесенько спѣет наука».

Неухильна увага до розуміння сутності гуманізму, його філософсько-наукової структури, тяглості та трансформаційних процесів є важливою потребою і завданням осмислення призначення сучасної освіти.

4. Новий гуманізм у педагогіці та виклики сьогодення

Гуманістичні траєкторії педагогіки XIX–XX ст.

Післясковородинівська Україна входила, з одного боку, до політики царської Росії та її системи освіти, з іншого – розширювала можливості освіти для українців національною мовою для різних верств суспільства.

XIX ст. характеризується загостреною боротьбою за українську школу на всій території України, а також внутрішньою єдністю українства, що засвідчує різнофазовий паралелізм процесів культурно-національного пробудження на всіх українських землях, незалежно від політичних устоїв країн-гнобителів [14, с. 255–266].

Хоча XIX ст. було чи не найскладнішим для українського шкільництва (у Наддніпрянській Україні не було жодної державної школи, де навчання велось

би українською мовою), «українство не лише збереглося, а й здійснило чимало для культурно-національного пробудження» [17, с. 101].

На початку XIX на чолі культурно-національного відродження стали дворяни, шляхта на Наддніпрянській Україні, духовенство – в Галичині. «У цей період зародилося своєрідне українофільство, вимогами якого були /у початкових класах вести навчання рідною мовою» [там само, с. 102].

XIX ст. на тлі численних заходів зі знищення української культури, мови, освіти (недільних та інших типів шкіл), проявило потужний крок до національної освіти, до її гуманізації через наближення до народу – «повернутися лицем до народу», як до того закликала народництво. У цей час відбувалася правописна реформа, яка впроваджувала фонетичне письмо (правопис П. Куліша, що отримав назву «кулішівка тощо»); друкувалися шкільні підручники українською мовою («Граматка» П. Куліша, «Буквар» Т. Шевченка) тощо.

XX сторіччя принесло інші випробування на долю української освіти. Це випробування мало назву Радянський Союз і марксистсько-ленінська ідеологія, що підміняла собою науку, контролювала і спрямовувала зі шкільної лави державне виховання радянської людини, підміняла власним значенням усталені поняття, зокрема гуманізм.

Революція, а згодом і формування держави з авторитарною формою правління, поставили ключовим завданням знищення «старої школи» (власне, як і педагогіки, літератури, університетів, науки тощо) і формування «нової людини». Цей процес відбувався під ідеологічними прапорами гегемонії пролетаріату. «У програмному, навчально-методичному забезпеченні освіти радянська ідеологія була представлена спочатку як пролетарсько-марксистська «культурна гегемонія» (А. Грамші), пізніше як ідеологія «радянського народу»; була суттєвим складником знань і спрямовувалася на формування ідеологічної свідомості радянської людини» [16, с. 22].

Період 20-х – початку 30-х років став своєрідним часом експериментальних пошуків, коли старе було заперечене, а нове не створене. А також періодом засвоєння світового досвіду та практик соціальних наук та психології: «Характерною ознакою цього часу є майже повне злиття радянської педагогіки з психологією і навіть сьогодні неможливо провести чітку межу між цими науками, які разом породили педологію, рефлексологію, психогігієну, психотехніку, психотерапію, що розквітли в ці роки» [там само, с. 10].

Однак, як і все в СРСР, досить актуальні наукові пошуки були підпорядковані ідеології, оскільки, як стверджував А. В. Луначарський «радянська влада ставить /.../ намагається створити нову людину, борця за комунізм» [там само, с. 10].

Звісно, візію на розбудову національної освіти як і загалом культури. Чи можна ці процеси означити як своєрідну трансформацію ідей гуманізму, формування та самореалізацію особистості у новій ідеологічній дійсності – ймовірно можна. Адже радянська авторитарна ідеологія голодомором, репресіями у прямому сенсі «виковували» кожену нову людину. Однак це різко суперечило принципам природонаслідування в освітніх принципах гуманістів та

інтелектуалів Ренесансу й Просвітництва та широті можливостей для самореалізації особистості, її добробуту і благу.

Ситуація поступово змінюється в період «відлиги», 50–60-х років ХХ ст. Особливу роль у цих процесах відігравали гуманітарні науки, які в цей час почали особливо значущу роль – попри необхідний догматизм марксизму-ленінізму, з'явився внутрішній імпульс творити нове і людяне, хоч часто і «в шухляду».

Своєрідним маніфестом доби і нового осмислення і проявом гуманізму є поезія Василя Симоненка:

Ти знаєш, що ти – людина.

Ти знаєш про це чи ні?

Усмішка твоя – єдина,

Мука твоя – єдина,

Очі твої – одні.

Прикметною рисою цього періоду, як і подальших десятиліть, стало розширення ініціативи «знизу», від конкретних учителів, яких пізніше назвуть новаторами. Бодай часткове послаблення державної машини та автократії, відновлення перекладацької практики в гуманітарних науках та засвоєння ідей, які вже відбулися у вільному світі від 30-х років, спричинило процеси, подібні до інтернаціоналізації, входження до загальносвітових (західних) процесів і практик. «Реформування змісту освіти 60-х – початку 70-х років стало науково виваженим, /.../ позбавленим прямого ідеологічного впливу, як це мало місце у 30–40-х роках. Була започаткована наука про написання підручників – підручничознавство, в кожній галузі знань над змістом освіти працювали спеціально створені комісії /.../ які формували наукові підходи до власне змісту освіти, складали програми, працювали над створенням підручників, навчальної літератури, і все це проходило серйозний етап експериментування» [там само, с. 20].

Переломним етапом у поверненні до істинного значення поняття гуманізму в освіті стало, з одного боку, політичні гасла «перебудови» (з 1985 р.), з іншого – сформована попередніми десятиліттями ініціатива «знизу» – освітян, які прагнули змін. Передовсім змін, заснованих на запереченні авторитаризму, на побудові освітнього процесу на цінностях поваги до особистості, на гармонізації навчального процесу між учителем – учнем і батьками. Ці настрої підтверджував маніфест «Педагогіка співробітництва» (Переделкіно, 1986 р.), який декларував ідеї вчителів-практиків, учителів-новаторів.

Українська педагогічна думка торувала цей шлях спільно з іншими союзними колегами. Однак мала орієнтири і власної траєкторії.

Упродовж 80–90-х років активно впроваджувалися педагогічні інновації, що спиралися на підмурівок етнонаціональних традицій родинного, громадянського життя української спільноти. Прикметною рисою цього етапу педагогічних пошуків було те, що почали активно проявлятися ініціативи окремих педагогів, педагогічних колективів, ідеї та пошуки науковців. Подібно до того як правозахисний рух в особі групи правозахисників для сприяння

виконанню Гельсінських угод (9 листопада 1976 р.), а згодом Української гельсінської спілки (1988 р.), обстоюючи права людини загалом, обстоював права української людини й українців, педагоги-новатори цих часів також поєднували ідеї гуманістичної педагогіки з народними традиціями, історією України, заглиблювалися в українознавчий контекст. Особливої активності цей процес набуває вже з початку 90-х років, зі здобуттям незалежності України.

Приходить час, коли орієнтація школи на сім'ю, родину, етнопедагогіку, на творення в школі середовищ для дітей, подібного до домівки, стає не мрією, а необхідною реальністю» [17, с. 201].

Наведемо кілька прикладів. На Буковині Т. А. Мінченко, методист українознавства Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, поширювала і підтримувала ідеї гуманістичної педагогіки крізь призму українознавства. Вивчення українознавства було підтримане й на рівні Чернівецької облдержадміністрації (протокол № 5 від 10.07.1995 р.). Тамара Антонівна ініціювала напрацювання значних навчально-методичних матеріалів для практичного застосування в педагогічному процесі, написання посібників тощо.

У Баштанці на Миколаївщині завідувачка районного відділу освіти М. В. Гриценко в усіх школах району вміло втілювала єдність традиції та інновації в змісті навчання.

Розвиток гуманістичного спрямування в Полтавському обласному інституті післядипломної освіти (нині Полтавська академія неперервної освіти ім. М. В. Остроградського) й нині керується глибокими традиціями освіти Полтавського краю, яка спрямовує педагогів до оновлення, підтримує їхні творчі пошуки, співпрацює з громадами й керівниками закладів освіти. Помітну роль у буремні часи виходу за межі ідеологічного авторитаризму в освіті України відігравав Полтавський педагогічний інститут ім. В.Г. Короленка, за ректорства І. А. Зязюна (03.1975–09.1990).

Ректор рішуче повстав проти казарменості, що оточувала студента. Сміливими рішеннями і цілком кардинальними нововведеннями було запропоновано в системі професійної підготовки вчителя: педагогіку добротворення; педагогіку толерантності; красу педагогічної дії; теорію педагогічної майстерності тощо. Процес навчання розглядався як потреба на самонавчання, самовдосконалення, самореалізацію, самовизначення, формування морально-етичної відповідальності. Навчальний заклад стає центром культури, науки, розвитку довкілля та ін.

І. А. Зязюна критикували за освітянські експерименти, новаторську педагогічну майстерність, за впровадження в навчальний процес системи К. Станіславського, за дзеркала в аудиторіях, вимоги до одягу дівчат і хлопців (галстуки «зязюнчики»).

Полтавський досвід підготовки вчителів нового часу став відомим і в Україні, і за її межами, вивчався і теоретиками педагогіки, і практиками.

Навчально-методичний посібник «Всеполтавський посвіт школи-родини» за редакцією П. І. Матвієнка, Н. І. Білик [1] подає матеріали з досвіду

дослідницько-експериментального центру з упровадження концепції «Українська національна школа-родина», розробленої відділом національної освіти Інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка [10; 17] та спеціальної дослідницької групи вчителів «Школа-родина» [1] розкриває конкретні педагогічні методики родинного виховання, організацію співжиття класу, школи з дотриманням культури співжиття української родини, спираючись на принципи сучасної гуманістичної педагогіки співробітництва, громадянської педагогіки тощо.

Сучасні шляхи впровадження Нової української школи зумовлюють перегляд традиції гуманістичної педагогіки на різних етапах її впровадження й у різних її проявах: соціальних, політичних, національних. Відтак є змога відсіяти зерна від половини й віднайти ті продуктивні ідеї й практики, які напрацьовувалися теоретиками і практиками педагогіки віддавна, і в буремному лихолітті ХХ століття. Прикметним у цьому контексті є перегляд педагогічної спадщини Ш. О. Амонашвілі, який у 80-х роках ХХ ст. стояв коло витоків педагогіки партнерства й підтримував інноваційні пошуки вчителів. Оскільки гуманістична педагогіка Ш. О. Амонашвілі відрізняється від авторитарної педагогіки своїм толерантним ставленням до особистості учня, то ці ідеї можуть бути «вкрай необхідними для гармонічного та правильного функціонування Нової української школи» [9].

Аналогічно можна оглядати й переосмислювати ту спадщину гуманістичних ідей і практик, які формувалися, опрацьовувалися, впроваджувалися століття, зазнаючи актуальних трансформацій, з огляду на час, політичні й економічні чинники. Творячи нове – ми знаємо минуле, добираємо краще, перевірене часом і вторимо нове.

5. Виклики сучасної гуманістики і гуманістаристики (замість висновків)

Нинішній час можна розглядати у широкому, загальносвітовому контексті, крізь призму гуманістичних викликів, і в контексті драматизму війни, горнило якої наповнює всю Україну.

Система освіти є тією сферою, яка поєднує й загальносвітовий контекст сучасного глобалізованого світу, і локальний, національний контекст, боротьба за який має багатостолітню історію, та який завершує саме нині своє формування.

І в цьому процесі першорядну роль відіграють гуманістичні цінності: поваги до людської особистості, її права на життя, права на освіту, знання та самореалізацію. Таке ж особистісне начало є в основі національних ідентичностей, шлях до ствердження яких нині має загальнопланетарне значення.

Прикметною рисою нового гуманізму є його конкретний, упредмечений характер: життя кожної людини – родини – спільноти – держави.

І цьому процесі ми стаємо учасниками постгуманітаристики, коли оте ренесансне *humanitas* – «людяність», *humanus* – «людяний» набуває значно ширших вимірів, аніж сама людина.

Ми живемо у часі «постгуманізму», який формує цілком нову неантропоцентричну парадигму постгуманітаристики/ екологічної гуманітаристики/ біогуманітаристики, а також поняття «життя як такого» (тобто, не тільки органічне, але й також як інформація та сила, матеріальність, біовлада тощо) [7, с. 174–175].

Е. Доманська, історикиня, міркуючи над викликами сучасної гуманітаристики, ставить питання про те, що «постгуманітаристика творить знання, яке критикує та/або відкидає центральну позицію людини в світі /.../ міркує над тим, як ці цінності (справедливість, толерантність, рівність, гідність, права людини тощо) стали частиною дефініції винятковості та неповторності людського роду» [там само, с. 164–165].

Усе більшої актуальності набувають ідеї толерантності, поваги до Іншого, взаємодії людини і природи, людини і техніки та технологій (зокрема загальна цифровізація і втрата приватності). Але з іншого боку лихоліття 2022 року, нечувана агресія Росії проти України, утверджує усвідомлення неможливості повернення тоталітаризму та відступу від гуманістичних основ. Відтак, саме освіта, заснована на принципах гуманізму, нового гуманізму та нової постгуманітаристики, зможе віднайти шлях до нових, актуальних у сьогоденні, смислів, які спираються на вічні цінності.

Український героїзм та спротив для цілого світу нейтралізує неототалітаризм, воюючи за право і бути особистістю, і бути нацією, і впроваджувати ідеї нового гуманізму в освіті, родині, в Україні.

Список використаних джерел

1. Всеполтавський посвіт школи-родини : навч. посіб. / за ред.: П. І. Матвієнка, Н. І. Білик. Полтава : Довкілля-К, 2006. 322 с.
2. Год Б. В. Педагогічна думка доби європейського відродження (XV–XVI ст.): люди та ідеї : навч. посіб.-практикум. Полтава, 2004. Ч. 1. 190 с.
3. Год Б. В., Год Н. В. Еразм Роттердамський – «наставник Європи»: історичні та педагогічні нариси. Полтава : ПП Шевченко Р.В., 2012. 206 с.
4. Год Борис, Басенко Руслан. Ренесанс європейської молоді в ранній Новий час: педагогічні виклики гуманістів та єзуїтів : монографія. Полтава : ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2019. 316 с.
5. Грабовський Сергій. Чим є гуманізм в очах «колективного Путіна». URL: <https://glavcom.ua/columns/sgrabovskiy/chim-je-gumanizm-v-ochah-kolektivnogo-putina-861170.html> (дата звернення 15.11.2022)
6. Гуманізм. *Філософський енциклопедичний словник*. Київ : Абрис, 2002. С. 134.
7. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / пер. з польск. та англ. В. Склоніна. Київ : Ніка-Центр, 2012. 264 с.
8. Закон України «Про освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення 15.11.2022)
9. Ілляшенко Володимир. Гуманістична педагогіка Ш. О. Амонашвілі. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/13955/1/43.pdf> (дата звернення 15.11.2022)

-
10. Концепція української національної школи-родини / уклад.: Т. Усатенко, П. Кононенко. *Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні: педагогічні концепції*. Київ : Школяр, 1997. С. 123–133.
 11. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення 15.11.2022)
 12. Попович М. В. Гуманізм. *Енциклопедія історії України*. Т. 2: Г-Д / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка. 2004. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Gumanizm> (дата звернення 15.11.2022)
 13. Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття») : Постанова Кабінету Міністрів України № 896 (від 3 листопада 1993 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text> (дата звернення 15.11.2022)
 14. Семчишин М. Тисяча років української культури. Київ, 1993. 550 с.
 15. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980). URL: <http://sum.in.ua/s/ljudskyj> (дата звернення 15.11.2022)
 16. Сухомлинська О. Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. *Історично-педагогічна альманах*. 2008. № 21. С. 4–24. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/32308395.pdf> (дата звернення 15.11.2022)
 17. Усатенко Т. П. Українська національна школа: минуле і майбутнє. Українознавчий вимір. Київ : Наукова думка, 2003. 285 с.
 18. Хамітов Н. В. Війна в Україні і новий гуманізм: Давид проти Голіафа. *Освіта і суспільство*. 2022. № 4. С. 5. URL: <https://files.nas.gov.ua/PublicMessages/Documents/0/2022/09/220930140250828-7338.pdf> (дата звернення 15.11.2022)